

Jan Ozymko

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
e-mail: jan.ozymko@wp.pl

WALKA Z ANALFABETYZMEM W POWIECIE MIASTECKIM W LATACH 1945-1951

ORGANIZATION OF EDUCATION AND ERADICATION OF ILLITERACY IN MIASTKO DISTRICT IN THE YEARS 1945-1950

DOI: 10.15611/sie.2015.1.08

JEL Classification: I2.

Streszczenie: Artykuł porusza problematykę analfabetyzmu i działań podejmowanych przez lokalne władze w celu jego likwidacji w powiecie miasteczkim w latach 1945-1951. Jednocześnie analizuje lokalne doświadczenia związane z tym zagadnieniem w kontekście założeń władz centralnych wobec tego problemu po zakończeniu II wojny światowej w Polsce. Prezentowany przebieg wydarzeń oraz wnioski oparto przede wszystkim na analizie dokumentów statystycznych z tego okresu. Najważniejsze wnioski wynikające z artykułu to m.in.: złożone przesłanki analfabetyzmu na tym terenie, brak dokładnych danych ilościowych dotyczących liczby analfabetów, nadal dyskusyjne wnioskowanie o końcowych efektach walki z analfabetyzmem w powiecie miasteczkim.

Słowa kluczowe: powiat miasteczki, Miastko, analfabetyzm, edukacja, Pomorze.

Summary: The article focuses on the issue of literacy in the district of Miastko in 1945-1951. The presented course of events and the conclusions are based primarily on the analysis of statistical documents from this period. The main conclusions of the article are: illiteracy was the major problem in the county of Miastko, it has not been fully resolved, it is not possible to determine the exact number of illiterates in the discussed area.

Keywords: district of Miastko, Miastko, illiteracy, education, Pomerania.

1. Wstęp

Analfabetyzm to w podstawowym rozumieniu brak umiejętności pisania i czytania, charakterystyczny współcześnie raczej tylko dla wybranych części świata, który z różnych powodów – zazwyczaj kulturowych i politycznych – nadal nie został rozwiązany. Polskie zatem doświadczenia na temat tego zagadnienia, pomimo odmiennej sytuacji i czasu, w którym się rozgrywały opisywane dalej wydarzenia, mogą

być nadal aktualne. W warunkach polskich był to istotny problem, który miał kilka wymiarów, a mianowicie: polityczny, społeczny, kulturowy i w jakimś stopniu ekonomiczny, ale w innej perspektywie można go byłoby analizować przez pryzmat ogólnokrajowy i lokalny oraz społeczeństwo i jednostkę. Oczywiście każdy z tych aspektów w swojej indywidualnej złożoności łączył w różnym stopniu wspomniane elementy.

Niezwykle trudno jest wskazać powszechnie obowiązującą definicję analfabetyzmu, która z jednej strony odpowiadałaby współczesnym założeniom, a z drugiej korespondowała z opisywaną sytuacją z przeszłości¹. W niniejszym artykule przyjęto podstawowe rozumienie tego pojęcia, które dostatecznie dokładnie odzwierciedla sytuację wokół tego problemu krótko po zakończeniu II wojny światowej. Natomiast czym innym było społeczne postrzeganie tego zjawiska, które dla dominującej części ówczesnego społeczeństwa miało zazwyczaj wymiar jednostkowy i kojarzone było z osobami niepiśmiennymi i nieczytającymi. Z kolei dopiero ustawa o zwalczaniu analfabetyzmu z 1949 roku wprowadzała rozróżnienie pomiędzy pojęciem „analfabeta” – nie umie czytać ani pisać, oraz „półanalfabeta” – umie czytać, ale nie potrafi pisać. Kończąc powyższe wprowadzenie, wskazać należy na obecnie dostrzegane zjawisko „wtórnego analfabetyzmu”, które w różnej skali obejmuje wiele współczesnych państw, niezależnie od ich stopnia rozwoju cywilizacyjnego.

Celem artykułu jest przedstawienie historycznego już zjawiska analfabetyzmu w powiecie miasteczkim w latach 1945-1951, ukazanie jego skali, opisanie procesu walki z nim oraz trudności związanych z jego występowaniem dla ówczesnych stosunków społeczno-politycznych i gospodarczych. Datę początkową – rok 1945, uzasadnia zorganizowanie pierwszego kursu dla analfabetów, natomiast granicę końcową – rok 1951 – oficjalne zamknięcie walki z analfabetyzmem. Z kolei za wyborem powiatu miasteczkiego przemawiała odmienność problemów związanych z tym zagadnieniem będących następstwem usytuowania tego powiatu na tzw. Ziemiach Odzyskanych. W tym kontekście analiza sytuacji społeczno-gospodarczej powiatu miasteczkiego, po zakończeniu działań wojennych, pozwala ocenić wymiar spraw, przed którymi stanęła i władza, i społeczeństwo w tamtym okresie.

Zjawisko i skala analfabetyzmu były bardzo istotne dla wielu stron – administracji politycznej i gospodarczej na tym terenie, ale także dla relacji międzyludzkich, ponieważ pośrednio jego rozmiary wpływały m.in. na zagospodarowanie zajmowanych terenów, ale także na społeczną percepcję nowej władzy i jej dialog z nią. W przypadku terenów z tzw. Ziemi Odzyskanych – a tak było w przypadku powiatu miasteczkiego, gdzie bardzo często dochodziło do prawie całkowitej wymiany ludności w wyniku procesów przesiedleńczych i wysiedleńczych – odgrywało to niedookreśloną do końca rolę. W tym kontekście dla pewnej części osadników z Polski Centralnej i Kresów Wschodnich nowe otoczenie infrastrukturalne obejmowanych

¹ Do tego zalicza się też nieumiejętność, według popularnych definicji tego zagadnienia, wykonywania czterech podstawowych działań matematycznych. Zob.: hasło „analfabetyzm”, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Analfabetyzm> [data dostępu: 13.07.2015].

gospodarstw i warsztatów pracy stanowiło zbyt złożoną i skomplikowaną rzeczywistość. Brak elementarnego wykształcenia nie pozwalał zrozumieć funkcjonowania wielu narzędzi i korzystania z urządzeń. Analfabetów trudno też było edukować w zakresie spraw społecznych i politycznych, takich jak m.in. problematyka narodowościowa i etniczna, która była niezwykle aktualna w tamtym czasie na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski. Ponadto w powiecie miasteczkim mieszkała ludność autochtoniczna, której położenie można było wyjaśnić osadnikom za pomocą ulotek i prasy, ale brak umiejętności czytania nie pozwalał na realizację takiego zadania². Nie ułatwiało to kształtowania relacji międzysąsiedzkich.

Podstawą źródłową niniejszej pracy są zasoby przechowywane w Archiwum Państwowym w Słupsku, a szczególnie zespół starostwa powiatowego (lata 1945-1950) i zachowane dokumenty z miejscowego inspektoratu szkolnego. Cenne dla tematu okazały się też następujące zespoły: gminy wiejskie powiatu miastecznego (1945-1954), Powiatowa Rada Narodowa i Wydział Powiatowy Miastko (1945-1950) oraz Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa (1945-1950)³. Niezwykle ważne i dotychczas zasadniczo niewykorzystane w tym aspekcie okazały się też zasoby Archiwum Parafii Najświętszej Maryi Panny Wspomożenia Wiernych w Miastku, a przede wszystkim księgi chrztów z lat 1945-1950. Niestety, kwerenda przeprowadzona w archiwach Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku i Szczecinie, jak również w archiwach państwowych Koszalina i Szczecina nie wniosła znaczących uzupełnień do dotychczas znanej bazy źródłowej⁴. Z kolei literatura dotycząca problematyki analfabetyzmu w Polsce powojennej nie jest zbyt bogata. Do najważniejszych prac dotyczących tego zjawiska należy zaliczyć głównie publikacje autorstwa Tadeusza Pasierbińskiego, Józefa Półturzyckiego i Joanny Landy-Tołwińskiej⁵. Niestety, opracowania te nie analizują problemu w skali lokalnej, a nieliczne prace na ten temat dalekie są od prezentacji tego zagadnienia w ujęciu powiatowym⁶. O analfabetyzmie po 1945 roku wspomina też w swoim artykule Maria Biernacka, a szerzej – w kontekście akt Ministerstwa Oświaty i Biura Pełnomocnika Rządu do

² Trudno naturalnie oceniać, jak lepiej wykształceni osadnicy radziliby sobie z problemami etnicznymi czy też z zastanymi warunkami technicznymi. Nie ma jednak wątpliwości, że brak wykształcenia, a szczególnie analfabetyzm, nie sprzyjał adaptacji do nowych warunków.

³ Dostępne akta PPR i po zjednoczeniu PZPR oraz innych organizacji społecznych dla powiatu miastecznego dotyczące omawianego okresu, zgromadzone w Archiwum Państwowym w Koszalinie, nie zawierają istotnych informacji dla omawianego tematu.

⁴ W Archiwum Państwowym w Koszalinie zwrócono uwagę na następujące zespoły: Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej [1945-1950]; Komitety Partyjne na Pomorzu Środkowym (KP PPR w Miastku) 1944, 1945-1948 [48-50], natomiast w Szczecinie na zespół Urzędu Wojewódzkiego Szczecińskiego w latach 1945-1950. Ogromna większość napotkanych tam dokumentów to kopie akt znajdujących się w Archiwum Państwowym w Słupsku.

⁵ T. Pasierbiński, *Problemy likwidacji analfabetyzmu w Polsce Ludowej*, Warszawa 1960; J. Półturzycki, *Rozwój i problemy szkolnictwa dla dorosłych w Polsce Ludowej*, Wrocław 1972; J. Landy-Tołwińska, *Analfabetyzm w Polsce i na świecie*, Warszawa 1961.

⁶ E. Kuźma, *Likwidacja analfabetyzmu w powiecie zamojskim w latach 1944-1953*, „Archiwalia Zamojski” 2005, s. 73-84.

Walki z Analfabetyzmem – przedstawia to zagadnienie Magdalena Budnik⁷, gdzie mamy tylko ogólne informacje o zjawisku oraz analizę treści ustawy o walce z analfabetyzmem z 1949 roku.

2. Walka z analfabetyzmem w latach 1945-1951

Od momentu odzyskania niepodległości przez państwo polskie w 1918 roku analfabetyzm stanowił problem społeczny, którego skala i terytorialna lokalizacja były mocno zróżnicowane. Na podstawie spisu powszechnego przeprowadzonego w 1931 roku wiadomo, że największe jego nasilenie utrzymywało się na Kresach Wschodnich⁸ i w województwie kieleckim⁹. Z punktu widzenia niniejszego artykułu ważne jest to, że to z tych terenów, należących do Polski przed wojną, w największym stopniu objętych analfabetyzmem, rekrutowała się większość późniejszych mieszkańców powiatu miasteczkiego, bo aż około 60%. Najmniejszy odsetek analfabetów występował na terenach byłego zaboru pruskiego, ponieważ obowiązek szkolny wprowadzono tam już w 1821 roku. W roku 1946 liczba analfabetów w Polsce wynosiła, według ostrożnych szacunków, około 3-3,5 mln osób, co stanowiło około 18,3% ogółu ludności Polski¹⁰.

W nowych warunkach politycznych zjawisko analfabetyzmu stało się dla władz komunistycznych jednym ze sztandarowych haseł, obok reformy rolnej i nacjonalizacji przemysłu. Umiejętnie wykorzystano ważki problem społeczny zarówno w celach propagandowych, jak i dla budowania relacji władza–społeczeństwo¹¹. Kwestią tą zajęto się już w 1945 roku na Zjeździe Oświatowym w Łodzi, gdzie wysunięto postulat konieczności walki z tym zjawiskiem¹². W tym samym czasie Departament Oświaty i Kultury Dorosłych opracował dekret przewidujący objęcie obowiązkiem nauczania wszystkich analfabetów w wieku od 16 do 45 roku życia¹³.

⁷ M. Biernacka, *Oświata a społeczno-kulturowe przeobrażenia wsi w latach ostatniej wojny i w okresie powojennym*, „Etnografia Polska” t. XXVII, z. 2. Artykuł dostępny też na stronie: http://www.cyfrowaetnografia.pl/Content/1013/Strony+od+EP_XXVII_z2-4_Biernacka.pdf [data dostępu: 07.12.2014]; M. Budnik, *Walka z analfabetyzmem w Polsce Ludowej (na przykładzie wybranych dokumentów Ministerstwa Oświaty oraz Biura Pełnomocnika Rządu do Walki z Analfabetyzmem z lat 1949-1951)*, „Acta Universitatis Lodzianis Folia Litteraria Polonica” 1(19) 2013, s. 31-41.

⁸ W województwach wschodnich Polski przedwojennej występował następujący odsetek analfabetów: Nowogródek – 58,3%, Polesie – 71%, Wołyń – 68,8%, Lwów – 29,4%, Stanisławów – 40,4% i Tarnopol – 38,7%. Zob.: E. Romer, *Atlas Polski współczesnej*, Lwów-Warszawa 1928, s. 2.

⁹ Tamże, s. 7-9. Oczywiście w niektórych regionach Polski międzywojennej analfabetyzm niemal nie występował. W województwie wielkopolskim w 1928 roku było jedynie 3,7% analfabetów. Zob.: E. Romer, *Atlas Polski współczesnej*, Lwów-Warszawa 1928, s. 2.

¹⁰ Tamże, s. 24.

¹¹ Nowa władza starała się podejmować działania, które mogła wykorzystać propagandowo w celu uzyskania poparcia społecznego. Zapewne zwalczanie analfabetyzmu można było zaliczyć do takich aktywności.

¹² T. Pasierbiński, wyd. cyt., s. 25-26.

¹³ Tamże, s. 26.

Projekt ten nigdy w warunkach ówczesnie skomplikowanej sytuacji wewnętrznej nie wszedł w życie, ale już 27 listopada 1947 roku powołano Radę Społeczną do Walki z Analfabetyzmem, która stała się organem doradczym ministra oświaty¹⁴. Aktem prawnym o znaczeniu przełomowym okazała się Ustawa z 7 kwietnia 1949 roku o likwidacji analfabetyzmu¹⁵. Zapisy ustawy obejmowały zasadniczo wszystkich obywateli od 14 do 50 roku życia i regulowały zasady określające, kogo można uznać za analfabetę lub półanalfabetę oraz wskazywała urząd odpowiedzialny za politykę w tym zakresie. Do kierowania pracami w zakresie walki z analfabetyzmem ustawodawca powołał pełnomocnika rządu do walki z analfabetyzmem¹⁶. Akt ten ustanowił też urzędy pełnomocników na szczeblu województwa i powiatu oraz komisje społeczne odpowiadające strukturom administracji odpowiednio na poziomie: województwa, powiatu i gminy¹⁷. Wyjątkowo słabym punktem tej ustawy był brak jakichkolwiek sankcji karnych dla osób uchylających się od obowiązkowej rejestracji oraz uczęszczania na organizowane kursy, co stwarzało możliwość do lekceważenia wspomnianego obowiązku i utrudniało realizację celów zawartych w ustawie. Pełnomocnik rządu do walki z analfabetyzmem wydał instrukcję dotyczącą technicznej strony rejestracji analfabetów i półanalfabetów¹⁸. Mimo że była ona szczegółowa, nie uniknięto błędów podczas rejestracji osób objętych programem. Przede

¹⁴ Tamże s. 30-31. Zob.: J. Landy-Tołwińska, wyd. cyt., s. 85; T. Szarota, *Upowszechnienie kultury*, [w:] *Polska Ludowa 1944-1950*, pod red. F. Ryszki, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 436-437.

¹⁵ Dz.U. z 1949 roku, nr 25, poz. 177. S. Matuszewski, *Likwidacja analfabetyzmu – elementem przełomu kulturowego*, „Nowe Drogi” 1951, z. 2, s. 57-58. Autor pisał na marginesie uchwalonej ustawy: „Latem 1949 r., po przygotowaniach organizacyjnych, ta wielka akcja zwana w skrócie pod nazwą „w.a”, o której przez długie lata mogli tylko marzyć najbardziej postępowi działacze polityczni i oświatowi, została rozpoczęta”.

¹⁶ Pełnomocnikiem rządu do walki z analfabetyzmem był w roku 1949 Stefan Matuszewski. Zob.: J. Landy-Tołwińska, *Analfabetyzm...*, s. 86.

¹⁷ Nadzór nad komisjami społecznymi sprawowała Główna Komisja Społeczna do Walki z Analfabetyzmem. Zob.: T. Pasierbiński, wyd. cyt., s. 54.

¹⁸ J. Landy-Tołwińska, wyd. cyt., s. 13-14. Autorka cytuje wspomnianą instrukcję. Oto jej fragmenty: „1) Osoby, które oświadczą, że czytać i pisać nie umieją, należy wpisać do wykazu oraz wypełnić dla nich odpowiednie rubryki. 2) Osoby, które oświadczą, że czytać i pisać umieją, należy zbadać (dokonać sprawdzenia) i na tej podstawie zakwalifikować jako analfabetów lub półanalfabetów. Dla zbadania (przeprowadzenie krótkiego egzaminu sprawdzającego) należy wręczyć danej osobie kartkę papieru i ołówek z poleceniem napisania jakiegoś zdania (np. napisać datę urodzenia słowami, miejsce urodzenia i miejsce zamieszkania, do jakiej gminy i powiatu należy dana wieś itp.). Kto wykona zadanie w sposób zadowalający, tzn. napisze jedno lub kilka zdań czytelnie, choćby z błędami ortograficznymi, o ile nie wpływają one na zniekształcenie znaczenia wyrazów i zdań, oraz przeczyta kilka zdań łatwego tekstu (napisanego większym drukiem), choćby powoli, ale całymi wyrazami, nie „po literach”, nie podlega obowiązkowi rejestracji oraz uczenia się w rozumieniu obowiązku ustawowego. 3) Dla osób, które oświadczą, że nie umieją pisać, lecz umieją czytać, należy przeprowadzić egzamin sprawdzający umiejętność czytania w sposób wyżej podany. Po stwierdzeniu zadowalającej umiejętności czytania należy te osoby zakwalifikować jako półanalfabetów („P”), w przypadku wykazania niezadowalającej umiejętności czytania należy je zakwalifikować jako analfabeta („A”)”.

wszystkim bardzo pobłażliwie oceniano umiejętność czytania i pisania. Ważną rolę podczas sporządzania list analfabetów stanowiło zwyczajne kumoterstwo i znajomości, co pozwalało faktycznym analfabetom uniknąć wpisania na listy¹⁹. Publiczne przyznanie się do analfabetyzmu stanowiło poważny osobisty problem, ponieważ ludzie zwyczajnie wstydzi się tego, że nie potrafią pisać lub czytać. Było to prawdopodobnie jednym z powodów, obok tolerancyjnego podejścia komisji do kryteriów, zaniżonej liczby zarejestrowanych analfabetów. Spis analfabetów został przeprowadzony w 1949 roku i dodatkowo uzupełniony w roku następnym i wykazał 1192 osoby nieumiejące pisać i czytać. Wskazać należy także na tzw. zobowiązania, które podejmowały zarówno organizacje masowe (m.in.: związki zawodowe, Związek Młodzieży Polskiej, Liga Kobiet²⁰), jak i komisje terenowe, które deklarowały termin całkowitej likwidacji analfabetyzmu na swoim obszarze działania. Należy pamiętać, że mimo oddolnych inicjatyw, stworzone w ten sposób listy mogły być niepełne. Niestety, trudno jest ustalić, który termin likwidacji analfabetyzmu obowiązywał w powiecie miasteczkim, ponieważ z powodu reformy administracyjnej z 1950 roku został on przeniesiony z województwa szczecińskiego do koszalińskiego. W przyjętych zobowiązaniach likwidacja analfabetyzmu w województwie szczecińskim miała się zakończyć do 1 maja 1951 roku, a dla województwa koszalińskiego ten termin wyznaczono na 7 listopada tego roku²¹.

3. Poziom analfabetyzmu w powiecie miasteczkim w latach 1945-1951

Zanim nastąpiło uchwalenie stosownych aktów prawnych określających zasady likwidacji analfabetyzmu w skali kraju, w powiecie miasteczkim zorganizowano pierwsze kursy nauki czytania i pisania już w 1945 roku²². W marcu 1946 roku inspektor szkolny w swoim sprawozdaniu wspominał o dwóch kursach początkowych dla analfabetów²³. Niestety nie można ustalić, skąd wyszła inicjatywa ich przeprowadzenia. Natomiast pierwszy oficjalny spis analfabetów i półanalfabetów w powiecie miasteczkim został przeprowadzony na podstawie zalecenia Wojewódzkiej Rady

¹⁹ T. Pasierbiński, wyd. cyt., s. 59.

²⁰ W 1949 roku Powiatowa Rada Związków Zawodowych przeprowadziła 12 kursów, w których wzięło udział 270 analfabetów, Związek Samopomocy Chłopskiej zorganizował 6 kursów (124 uczestników), Liga Kobiet 3 kursy (64 uczestników), Związek Młodzieży Polskiej, mimo zobowiązań, nie przeprowadził żadnego kursu (zob.: APS, PRNiWP, Sygn. 12, Sprawozdanie Powiatowego Pełnomocnika do Walki z Analfabetyzmem w powiecie Miastko za okres od 1 września 1949 r. do 4 maja 1950 r., s. 95).

²¹ S. Matuszewski, wyd. cyt., s. 58-60.

²² T. Szrubka, *Szkolnictwo i oświata*, [w:] *Dzieje ziemi miasteczkiej*, s. 236. Autor podaje: „Kursy nauczania początkowego dla analfabetów zaczęto organizować już w roku 1945. W zajęciach kursu zlokalizowanego w Miastku uczestniczyło wówczas 16 osób, a w Wałdowie 5 osób”.

²³ APS, SPM, sygn. 38 – Sprawozdanie Inspektora Szkolnego w Miastku z 28 marca 1946 roku, s. 17.

Narodowej (WRN) w Szczecinie, dopiero w 1948 roku²⁴. Władze powiatu miastecckiego nakazały wykonanie tej czynności Gminnym Radom Narodowym. W gminach powołano komitety, które zajęły się jego stroną techniczną²⁵. Źródła nie precyzują jednak kryteriów, na podstawie których kwalifikowano poszczególne osoby do grupy analfabetów bądź półanalfabetów. Należy przypuszczać, że były one bardzo ogólne. Według nich okazało się, że na terenie powiatu zamieszkiwało 691 analfabetów i 678 półanalfabetów, razem 1369 osób²⁶. W tym czasie liczba ludności powiatu miastecckiego wynosiła 19 329 osób, więc analfabeci i półanalfabeci stanowili 7,08% wszystkich mieszkańców powiatu. Wydaje się to liczbą zdecydowanie zaniżoną ze względu na wspomniane wcześniej uwarunkowania psychologiczne (niechęć do ujawniania takiej „przypadłości”), szczególnie w małych społecznościach.

Tabela 1. Liczba analfabetów i półanalfabetów w powiecie miasteckim w 1948 roku z uwzględnieniem podziału na gminy

Gmina	Liczba ludności	Analfabeci	Półanalfabeci	Razem analfabetów i półanalfabetów	Procentowy udział analfabetów i półanalfabetów
Barcino	2033	87	150	237	11,66
Kawcze	2433	81	29	110	4,52
Kielczygłowy	3197	135	184	319	9,98
Łubno	1898	82	79	161	8,48
Miastko	3205	32	31	63	1,97
Wałdowo	2301	81	77	158	6,87
Warcino	2579	130	102	232	9,00
Wołcza	1919	63	26	89	4,64
Razem	19565	691	678	1369	7,00

Źródło: APS, PRNiWP, sygn. 54 – Powiatowe zestawienie liczbowe analfabetów i półanalfabetów w 1948 r., s. 3; AAN, MZO, Sygn. 1515n, Pismo Urzędu Wojewódzkiego Szczecińskiego do MAP z dnia 14 lutego 1949 r., s. 56-57.

Najwyższa liczba analfabetów występowała w gminach najbardziej zaludnionych – Kołczygłowy, Warcino i Barcino (tab. 1), co stanowiło odpowiednio 9,98%, 9,00% oraz 11,66%. Z kolei najmniej analfabetów i półanalfabetów według zestawienia mieszkało w Miastku. Ten ostatni fakt może świadczyć o tym, że w mieście powiatowym zamieszkała najlepiej wykształcona grupa osadników. Stanowili oni jedynie 4,60% analfabetów i półanalfabetów z terenu gminy Miastko. Powody tego

²⁴ APS, PRNiWP, sygn. 54 – Pismo PRN w Miastku do WRN w Szczecinie z dnia 6 sierpnia 1948 roku, s. 1.

²⁵ Tamże, s. 1. W skład komitetu wchodził sołtys, kierownik lub nauczyciel szkoły oraz przedstawiciel „czynnika społecznego i politycznego”.

²⁶ APS, PRNiWP, sygn. 54 – Powiatowe zestawienie liczbowe analfabetów i półanalfabetów, s. 3.

zjawiska trudno określić. Można zdać się jedynie na przypuszczenia. Przede wszystkim nie mamy pewności co do precyzji tych liczb. Ponieważ każda gmina sama przeprowadzała spisy i sama precyzowała kryteria, to w praktyce istnieje niemal pewność, że owe kryteria nie były porównywalne. Analiza źródeł na tym polu nie daje możliwości konstatacji, że istniały jakieś lokalne odgórne zalecenia w tej sprawie. Raczej władze gminne miały w tym zakresie wolną rękę. Tak więc jedna gmina mogła podejść do sprawy bardziej rygorystycznie i unaocznic liczbę analfabetów i półanalfabetów zbliżoną do rzeczywistości. Inna gmina mogła w tym samym czasie podejść do sprawy mniej solidnie, co skutkowało zaniżeniem wspomnianej liczby. Przyjmując, że dane w tabeli są jednak bliskie rzeczywistości, nie należy się dziwić, że w gminie Miastko i najbliższej jej gminie Wołcza było tak mało analfabetów. W Miastku siłą rzeczy koncentrowały się najważniejsze instytucje administracyjne, edukacyjne i gospodarcze, które jak magnes przyciągały ludzi wykształconych. W gminach wiejskich łatwiej było ukryć braki w wykształceniu.

Przełomowe znaczenie dla walki z analfabetyzmem w wymiarze powiatowym miała także ustawa z 1949 roku. Na jej podstawie w kwietniu 1949 roku powołano w powiecie miasteczkim komisje do walki z analfabetyzmem na poziomie gmin. Poszczególne komisje gminne powstawały w następujących dniach: w Kiełczygłowach – 22 kwietnia, w Wałdowie – 22 kwietnia, we wsi Kawcze – 25 kwietnia, w Łubnie – 21 kwietnia, w Wałdowie – 21 kwietnia i w Warcinie – 20 kwietnia²⁷. Na ich czele stał zazwyczaj wójt gminy, a w skład wchodził przedstawiciel społeczności lokalnej²⁸. Nie jest znana dokładna data powstania komisji powiatowej, na czele której stanął Teofil Chojnacki. W połowie 1949 roku przeprowadzono kolejny spis, który wykazał 1269 analfabetów, co stanowiło 6,9% ogółu ludności²⁹. Był to udział mniejszy niż w poprzednim spisie, co również nie wydaje się oddawać stanu faktycznego, w międzyczasie bowiem nie odbywały się jakiegokolwiek kursy. Rezultaty spisu nie były zadowalające, co spowodowało, że w grudniu przeprowadzono rejestrację uzupełniającą³⁰.

²⁷ APS, SPM, sygn. 76 – Protokoły z posiedzeń organizacyjnych komitetów do walki z analfabetyzmem, s. 1-11. Dla Wołczy i Barcina – brak danych. Por.: APS, PRNiWP, sygn. 12 – Sprawozdania Powiatowego Pełnomocnika W. A. z akcji walki z analfabetyzmem w powiecie Miastko za czas od 1 IX 1949 r. do 4 V 1950 r., s. 97.

²⁸ Dla przykładu gminna komisja społeczna do walki z analfabetyzmem w Kiełczygłowach składała się m.in. z: wójta, przewodniczącego Gminnej Rady Narodowej, sekretarza Gminnego Komitetu PZPR, gminnego prezesa Samopomocy Chłopskiej, gminnego przewodniczącego ZMP i nauczyciela. Por.: APS, SPM, sygn. 76 – Protokół z zebrania organizacyjnego Gminnego Komitetu Społecznego do walki z analfabetyzmem z dnia 22 kwietnia 1949 roku, s. 2.

²⁹ APS, PRNiWP, sygn. 95 – Protokół z zebrania Przewodniczących Miejskich i Gminnych Rad Narodowych z dnia 26 sierpnia 1949 roku, s. 2. Ciekawe, że w spisie pisze się tylko o analfabetach, natomiast nie wspomina się nic na temat półanalfabetów, chociaż ustawa nakazywała dokonywanie również ich spisu.

³⁰ APS, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Miastku (ZMiMRN), sygn. 33 – Protokół nr 13 z plenarnego posiedzenia MRN w Miastku w dniu 21 grudnia 1949 roku, s. 3-4. Ponowna rejestracja wynikała z polecenia pełnomocnika rządu do walki z analfabetyzmem z grudnia 1949 roku. Zob.: T. Pasierbiński, wyd. cyt., s. 60-61.

Okazało się wówczas, że na terenie powiatu zamieszkuje 1400 analfabetów i pół-analfabetów³¹.

W świetle zachowanych dokumentów fatalnie wyglądał sam proces walki z analfabetyzmem. Dotyczyło to zarówno organizowania kursów, frekwencji na zajęciach dla analfabetów oraz podejścia odpowiedzialnych władz do samej akcji. Doskonałym materiałem, stanowiącym podstawę do wysuwania powyższych wniosków, jest sprawozdanie powiatowego pełnomocnika do walki z analfabetyzmem z grudnia 1949 roku³². Przez prawie trzy miesiące komisja powiatowa w ogóle nie pracowała, ponieważ jej przewodniczący był chory³³. Gminne komisje wykazywały brak zainteresowania jakąkolwiek pracą związaną z walką z analfabetyzmem. Frekwencja na kursach na początku grudnia wynosiła zaledwie 44% zakwalifikowanych³⁴ i nie opracowano żadnych sposobów, aby poprawić tę niską obecność, ponieważ – jak wspomniano wcześniej – ustawa nie przewidywała sankcji karnych w stosunku do uchylających się od obowiązku nauki. W takiej sytuacji władze gminne uciekały się do nielegalnych sposobów zmuszania niechętnych do uczęszczania na zajęcia. Na przykład wójt gminy Barcino proponował, aby „Spółdzielnia utrudniała nabywanie materiałów tym analfabetom, którzy nie uczęszczają na kurs”³⁵. Docho-

³¹ APS, PRNiWP, sygn. 12 – Sprawozdania Powiatowego Pełnomocnika W.A. z akcji walki z analfabetyzmem w powiecie Miastko za czas od 1 IX 1949 roku do 4 V 1950 roku, s. 95. Dla przykładu w gminie Barcino jako analfabetów i półanalfabetów zarejestrowano dodatkowo 41 osób. Por.: APS, GW, sygn. 26 – Protokół nr 8 z otwartego posiedzenia GRN w Barcinie z dnia 7 maja 1950 roku, s. 2.

³² APS, SPM, sygn. 76 – Sprawozdanie Powiatowego Pełnomocnika do Walki z Analfabetyzmem za czas od dnia 1 kwietnia do 17 grudnia 1949 roku, s. 12-13.

³³ Mimo to, w roku 1949 zorganizowano 38 kursów, na które zapisane były 933 osoby. W gminie Barcino odbyło się 5 kursów (frekwencja wynosiła 67%), w Kawczu – 4 (55%), w Kołczygłowach – 7 (61%), w Łubnie – 4 (53%), w Wałdowie – 7 (58%), w Warcinie – 7 (51%), w Wołczy – 3 (60%) i Miastku – jeden kurs przy frekwencji wynoszącej 50%. Tamże, PRNiWP, Sygn. 12, Sprawozdanie Powiatowego Pełnomocnika do Walki z Analfabetyzmem w powiecie Miastko za okres od 1 września 1949 r. do 4 maja 1950 r., s. 95-96.

³⁴ Tamże, s. 12-13. Ponadto w dokumencie stwierdza się m.in.: „W wyniku przeprowadzonej kontroli na kursach dla analfabetów na terenie powiatu stwierdzono: w Świeszynie: na kurs zapisanych 15 uczni uczęszcza zaledwie 60% (...), Dolsko: zapisanych na kurs 15, natomiast uczęszcza 6 (...), Piaszczyzna: zapisanych 25 uczni uczęszcza 14 (...), Wałdowo: na kurs zapisanych 26, uczęszczało 14 obecnie 2 uczni (...), Kramarzyny: analfabetów jest 18, nikt nie uczęszcza (...), Szydlice: Analfabetów jest 23, uczęszcza 6 (...), Role: analfabetów 23, uczęszcza 4 (...), Barkocino: analfabetów 23, uczęszcza 4 (...), Łubno: zapisanych 28 analfabetów, uczęszcza 10 (...); APS, PRNiWP, sygn. 12, s. 95-96. Zamieszczono informację o frekwencji z podziałem na poszczególne gminy. I tak w gminie Barcino – 67%, Kawcze – 55%, Kiełczygłowy – 61,11%, Łubno – 52,9%, Wałdowo – 57,7%, Warcino – 50,61%, Wołcza Wielka – 60%, Miastko – 50%.

³⁵ APS, GW, sygn. 26 – Protokół nr 5 z sesji GRN w Barcinie z dnia 31 października 1950 roku, stroku 3. Z treści dokumentu nie wynika, o jakie materiały chodziło. O tym, że brak sankcji karnych nie sprzyjał frekwencji, świadczy też inny głos z gminy Warcino (rok 1949), gdzie czytamy: „Następnie udzielono głosu ob. Smoczyńskiemu Józefowi, który w krótkich słowach scharakteryzował frekwencję analfabetów i stwierdził, że jeżeli sankcje karne nie będą stosowane, to kursa dla analfabetów będą prawie nie istniały”. Por.: APS, GW, sygn. 85 – Protokół nr 14 z posiedzenia GRN z dnia 12 grudnia

dziło też do nakłaniania rodzin analfabetów, aby podjęły zobowiązania nauczania pisania i czytania na przykład swoich rodziców, czego z kolei nie przewidywała cytowana ustawa³⁶. Ciekawy przykład podejścia do problemu wykazały władze gminy Łubno, gdzie doszło do przeforsowania uchwały w dniu 24 lutego 1951 roku, a zatem stosunkowo późno od rozpoczęcia całej akcji; nakazywała ona:

„[...] całkowite zlikwidowanie analfabetyzmu w terminie do dnia 31 marca 1951 roku czyniąc odpowiedzialnym za akcję ob. Zborsia [...]”³⁷.

Należy dodać, że na niską frekwencję uczestnictwa w kursach miała też wpływ specyfika pracy rolnika, który w okresie zwiększonego nasilenia prac polowych nie miał czasu na zwracanie sobie głowy kursami. W związku z tym starano się organizować kursy w niedziele bądź podczas złej pogody i późnymi wieczorami³⁸. Trudno powiedzieć, czy takie kursy były efektywne. W niektórych przypadkach przedstawiciele władz gminnych nie ludzili się, że jest możliwe całkowite zlikwidowanie zjawiska analfabetyzmu. Świadczy o tym sprawozdanie GRN w Warcinie z lipca 1950 roku, w którym stwierdza się m.in.:

„Aby ostatecznie zlikwidować analfabetyzm na terenie gminy uruchomiono w styczniu br. kursy nauczania początkowego (...). Kursy te będą zakończone w kwietniu br. i tym samym zostanie ostatecznie zlikwidowany analfabetyzm na terenie gminy, pozostaną tylko ci którzy żadną miarą nie chcą się nauczyć pisania i czytania [...]”³⁹.

Problematyczne były również dwie inne kwestie. Jedna dotyczyła finansowania kursów, a szczególnie wynagrodzenia nauczycieli⁴⁰. Zdarzały się przypadki, że nauczycielom prowadzącym zajęcia na kursach dla analfabetów nie wypłacono wynagrodzenia, a w takiej sytuacji trudno było wyobrazić sobie skuteczną walkę z tym zjawiskiem⁴¹. Władze gminne lekceważąco traktowały też przymusowe pobieranie nauki, nie wyciągając na przykład konsekwencji wobec rodziców, którzy nie posyłali dzieci do szkoły⁴². Tym bardziej nie dziwi, że kształcenie dorosłych postępowało opieszale.

1949 roku, s. 3. W innym dokumencie z tej samej gminy (rok 1950): „[...] pierwszy zabrał głos ob. Brzeziński Paweł wskazał, że jednak frekwencja spadła z powodu braku bojaźni. W czasie kiedy lęk mieli, jako tako uczęszczali, kiedy dowiedzieli się, że będą stosowane tylko presje moralne frekwencja spadła”. Por.: APS, GW, sygn. 86 – Protokół z posiedzenia GRN z dnia 7 maja 1950 roku, s. 4.

³⁶ APS, Gminy wiejskie (GW), sygn. 124 – Zobowiązanie Rozalii Płuciennik z dnia 28 lutego 1951 roku, s. 18. Należy zaznaczyć, że takich przypadków w owym czasie było więcej.

³⁷ APS, GW, sygn. 130 – Załącznik do protokołu Prezydium GRN z dnia 24 lutego 1951 roku, s. 6.

³⁸ APS, PRNiWP, sygn. 12, s. 96.

³⁹ APS, GW, sygn. – Sprawozdanie Prezydium GRN Warcino za czas od 1 lipca 1950 roku do chwili obecnej, s. 4.

⁴⁰ APS, PRNiWP, sygn. 81 – Protokół nr 6 z posiedzenia Wydziału Powiatowego Miastko z dnia 16 maja 1949 roku, s. 355.

⁴¹ APS, Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa (ZMiMRN), sygn. 33 – Protokół nr 13 z plenarnego posiedzenia MRN w Miastku w dniu 21 grudnia 1949 roku, s. 3-4.

⁴² APS, GW, sygn. 86 – Protokół z posiedzenia GRN z dnia 7 maja 1950 roku, s. 4. W dokumencie tym stwierdza się m.in.: „Podczas przeprowadzonej kontroli stwierdziłem, że niektórzy wójtowie, nie korzystając z ustawy w sprawie szkolnictwa przymusowego i nie karząc rodziców, którzy nie posyłają dzieci do szkół to tem bardziej zaniedbują walkę z analfabetyzmem”.

Na podstawie fragmentarycznych informacji dotyczących problemu analfabetyzmu w powiecie miasteczkim bardzo trudno wyciągać odpowiednie wnioski, pozwalające określić pochodzenie społeczne, zawód, wiek czy też narodowość analfabetów. W tym przypadku pomocne okazują się informacje zawarte w księgach chrztów z lat 1945-1950 z parafii pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny Wspomożenia Wiernych w Miastku. Trzeba jednak zaznaczyć, że są one bardziej przydatne do potwierdzenia istnienia zjawiska niż do solidnych analiz statystycznych. Otóż w księgach zmarłych, począwszy od 1948 roku (pozycja 184), wprowadzono rubrykę, w której wymagało się podpisów osób zgłaszających dziecko do chrztu oraz rodziców chrzestnych. W rubryce tej pojawiają się podpisy w formie trzech krzyżyków, czyli ewidentny „podpis” analfabety. Zdarzają się też podpisy we wspomnianej formie z adnotacją „za niepiśmiennego” (np. 1949, poz. 368). Niestety, w wielu rubrykach brakuje podpisów lub jest tylko jeden podpis. Występują też przypadki podpisów przypominających fatalne pismo kiepskich uczniów, co może sugerować, że mamy do czynienia z osobą, która zaledwie umie się podpisać. Na tej podstawie przygotowano zestawienie liczby analfabetów wśród rodziców chrzestnych dzieci ochrzczonych (tab. 2).

Tabela 2. Liczba analfabetów wśród rodziców chrzestnych dzieci ochrzczonych w parafii pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny Wspomożenia Wiernych w Miastku w latach 1945-1950

Rok	Ogółem ochrzczonych	Analfabeci	Mężczyźni	Kobiety	Odsetek analfabetów	Odsetek mężczyzn	Odsetek kobiet
1945	9	–	–	–	–	–	–
1946	245	10	7	3	4,08	70,00	30,00
1947	350	2	1	1	0,57	50,00	50,00
1948	382	5	4	1	1,31	80,00	20,00
1949	388	5	4	1	1,29	80,00	20,00
1950	411	6	–	6	1,46	–	100,00
Razem	1785	28	16	12	1,57	57,14	42,86

Źródło: opracowanie własne. Por.: Księgi chrztów parafii pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny Wspomożenia Wiernych w Miastku z lat 1945-1950.

Na 1785 chrztów w księgach występują podpisy 28 analfabetów w postaci trzech krzyżyków („+++”). Średnia wieku tych osób wynosiła około 35 lat. Byli to przede wszystkim rolnicy (14 osób), gospodynie domowe (8 osób) i robotnice (2 osoby). Dwadzieścia siedem osób stanowiły osoby wyznania rzymskokatolickiego oraz jedna grekokatolickiego. Osoby te mieszkały w następujących gromadach: Falkowice (cztery osoby), Okunino, Kamnica i Świeszyno (po dwie osoby)⁴³. Źródłem informa-

⁴³ Po jednej osobie mieszkało w następujących miejscowościach: Chlebowo, Dolsko, Dretyń, Kowalewice, Kozibór, Kwisno, Lubkowo, Łodzierz, Miastko, Miłocice, Piaszczyzna, Przerad, Rzeczycza Wielka, Słosinko, Wałdowo i Węglewo.

cji o strukturze wiekowej analfabetów są ich imienne wykazy. Tylko w przypadku gminy Łubno zachował się pełny taki spis. Miało to wpływ na poniższe zestawienie liczby analfabetów, które uwzględnia dodatkowo podział na płeć i wiek (tab. 3).

Tabela 3. Liczba analfabetów w gminie Łubno z podziałem na płeć i grupy wiekowe w 1949 roku

W wieku	Mężczyźni		Kobiety		Razem
	liczba	%	liczba	%	
Poniżej 20 lat	2	15,38	11	84,62	13
20-30 lat	9	40,91	13	59,09	22
Ponad 30 lat	32	41,03	46	58,97	78
Razem	43	38,05	70	61,95	113

Źródło: obliczenia własne. Por.: APS, GW, sygn. 124 – Imienne wykazy analfabetów w gminie Łubno w 1949 roku, s. 7, 28, 38-39; Tamże, sygn. 125, s. 13, 22-23.

Zważywszy na to, że w gminie Łubno w roku 1949 mieszkało około 2000 ludzi⁴⁴, należy stwierdzić, że analfabeci stanowili, według danych gminy, około 6% wszystkich mieszkańców. Średnia wieku analfabetów w gminie Łubno wynosiła ponad 37 lat, a kobiety stanowiły wśród nich większość (tab. 3). Z kolei uwzględniając wykonywane zawody, należy stwierdzić, że dominowali rolnicy (60 osób – 52,63%), gospodynie domowe (26 osób – 22,81%) oraz osoby bez zawodu (13 osób – 11,40%)⁴⁵. Fakt ten nie dziwi ze względu na rolniczy charakter tej gminy. Niestety, listy analfabetów z gminy Łubno nie zawierają informacji na temat narodowości i wyznania analfabetów. Zjawisko analfabetyzmu widoczne było też w księgach ślubów Urzędu Stanu Cywilnego w Miastku. Zamieszczone w nich dane wskazują na analfabetyzm wśród osób w wieku od 18 do 59 lat, do najczęstszych zaś zawodów, gdzie obserwowano analfabetyzm, należy zaliczyć rolników, robotników rolnych i osoby bez zawodu, w tym najczęściej kobiety⁴⁶.

4. Zakończenie

29 grudnia 1951 roku rząd oficjalnie ogłosił, że „analfabetyzm jako zjawisko masowe został zlikwidowany”⁴⁷. W określeniu „zjawisko masowe” władze Polski Ludowej przyznawały, że problem istnieje i że nie został całkowicie rozwiązany. Nie są

⁴⁴ APS, PRNiWP, sygn. 158 – Pismo Prezydium Powiatowej Rady Narodowej z dnia 25 października 1950 r., s. 6-11.

⁴⁵ APS, GW, sygn. 124 – Imienne wykazy analfabetów w gminie Łubno w 1949 roku, s. 7, 28, 38-39; Tamże, sygn. 125 – s. 13, 22-23. Należy jeszcze dodać 7 robotników (6,14%) i 8 robotnic (7,02%).

⁴⁶ Księgi ślubów USC w Miastku; dla przykładu: USC Kawcze, 1946, poz. 5, 21, 1947, poz. 6,8; USC Wałdowo, 1948, poz. 4, USC Warcino, 1946, poz. 5,9 oraz USC Wołcza, 1946, poz. 7.

⁴⁷ A. Czubiński, *Najnowsze dzieje Polski 1914-1983*, Warszawa 1987, s. 377.

znane dane liczbowe, które ukazywałyby, w jakim stopniu zjawisko analfabetyzmu zostało zlikwidowane w powiecie miasteczkim w stosunku do oficjalnej liczby nieumiejących pisać i czytać. Na podstawie niepełnych informacji można przypuszczać, że walka ta nie powiodła się. Z problemem tym lokalne władze nie chciały lub nie umiały sobie poradzić i często przyczyny miały charakter obiektywny – m.in. brak dostatecznych środków finansowych i/lub zbyt mała liczba nauczycieli w poszczególnych gminach, a także ich poziom przygotowania zawodowego. Należy również pamiętać, o czym już wspomniano wcześniej, że rzeczywista liczba analfabetów i półanalfabetów była najprawdopodobniej znacznie wyższa aniżeli wykazywana. Wynikało to ze składu społecznego i pochodzenia terytorialnego mieszkańców powiatu miastecznego.

Podsumowując, należy zauważyć, że chyba nigdy nie da się określić precyzyjnej liczby analfabetów dla badanego okresu. Sama liczba zarejestrowanych analfabetów, sposób i osoby przeprowadzające rejestrację mogą budzić wiele wątpliwości. Nie wzbudza zastrzeżeń sam fakt występowania zjawiska oraz to, że analfabetyzmu nie udało się zlikwidować, przynajmniej wśród dorosłych. Świadczy o tym organizacja kursów, słaba frekwencja na nich oraz niechętnie podejście do nich osób objętych tymi szkoleniami. Wydaje się, że najlepszą formą likwidacji zjawiska, w dłuższej perspektywie, był rozwój obowiązkowego szkolnictwa podstawowego oraz zjawiska naturalne, w wyniku których wraz z upływem lat zagadnienie analfabetyzmu znikło z przestrzeni publicznej.

Literatura

- Archiwum Państwowe Słupsk (APS), Inspektorat Szkolny (IS).
Archiwum Państwowe Słupsk (APS), Powiatowa Rada Narodowa i Wydział Powiatowy (PRNiWP).
Archiwum Państwowe Słupsk (APS), Gminy wiejskie (GW).
Archiwum Państwowe Słupsk (APS), Zarząd Miejski i Miejska Rada Narodowa (ZMiMRN).
Archiwum Parafii Najświętszej Maryi Panny Wspomożenia Wiernych w Miastku – Księgi chrztów 1945-1950.
Biernacka M., *Oświata a społeczno-kulturowe przeobrażenia wsi w latach ostatniej wojny i w okresie powojennym*, „Etnografia Polska”, t. XXVII, z. 2, s. 103-131.
Budnik M., *Walka z analfabetyzmem w Polsce Ludowej (na przykładzie wybranych dokumentów Ministerstwa Oświaty oraz Biura Pełnomocnika Rządu do Walki z Analfabetyzmem z lat 1949-1951)*, „Acta Universitatis Lodzianensis Folia Litteraria Polonica” 2013, 1(19), s. 31-41.
Czubiński A., *Najnowsze dzieje Polski 1914-1983*, Warszawa 1987.
Der Kreis Rummelsburg. Ein Heimatbuch. Herausgegeben vom Kreis Ausschuß des Kreises Rummelsburg im Jahre 1938, Lübeck 1979.
Dzieje ziemi miasteczkiej, pod red. H. Rybickiego, Poznań 1971.
Kersten K., *Migracje ludności a przemiany społeczne w Polsce po drugiej wojnie światowej*, „Wiadomości Historyczne” 1994, nr 1, s. 1-9.
Kuźma E., *Likwidacja analfabetyzmu w powiecie zamojskim w latach 1944-1953*, „Archiwaliusz Zamojski” 2005, s. 73-84.

- Landy-Tołwińska J., *Analfabetyzm w Polsce i na świecie*, Warszawa 1961.
- Pasierbiński T., *Problemy likwidacji analfabetyzmu w Polsce Ludowej*, Warszawa 1960.
- Pólturzycki J., *Rozwój i problemy szkolnictwa dla dorosłych w Polsce Ludowej*, Wrocław 1972.
- Romer E., *Atlas Polski współczesnej*, Lwów-Warszawa 1928.
- Szarota T., *Upowszechnienie kultury*, [w:] *Polska Ludowa 1944-1950*, pod red. F. Ryszki, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974.
- Wójcicki K., *Holocaust w niemieckiej i polskiej świadomości*, [w:] *Polacy i Niemcy, historia-kultura-polityka*, pod red. A. Lewaty i H. Orłowskiego, Poznań 2003.